

אהרן ירחי

"אני כי אני"**מימוש עצמי במקורות ישראל**

הכותרת דלעיל לקוחה מהיגד המופיע במשנת החסידות הבעש"טית, ויוצרו הוא אחד מגדוליה החריפים ביותר — ר' מנחם מנדל מקוצק¹. ולהלן ההיגד בשלמותו.

**"אם אני אני כי אני אני, ואתה אתה כי אתה אתה —
אזי, אני אני, ואתה אתה.
אך, אם אני אני כי אתה אתה,
ואתה אתה כי אני אני —
אזי, אני לא אני ואתה לא אתה".**

הלומד את ההיגד מגלה אל נכון שמגמתו להביא את האדם לידי פיתוח זהותו העצמאית, אך ורק מתוך אישיותו הייחודית מבלי להתלות (ואני מדגיש **להתלות**) בזולתו, משמעם של הדברים: בכל אדם טמון פוטנציאל ייחודי לו, והוא אשר צריך להוות את מצע פיתוח זהותו. החושב שיכול הוא לאמץ לעצמו דרכים לא לו ובכך יגיע לידי זהותו הייחודית, טועה, ואף עלול להיכשל. במילים אחרות ניתן לומר, שהבעיה שעומדת לפני בעל ההיגד הוא "המימוש העצמי", מושג שמזה שנים רבות דנה בו הספרות הפילוסופית החינוכית².

במאמר זה ברצוני להציג לפני הקוראים מספר מקורות מן ההגות היהודית, הקדומה והחדשה, שבהם בא לידי ביטוי נושא המימוש העצמי, כשאתמש בתפיסה הרואה ב"מימוש העצמי" את ייחודיותו של הפרט והשגת מטרה כלשהיא הקשורה לייחודיות זו³. וכן בהנחה ש"האדם הוא בעל פעילות המוציאה מן הכח אל הפועל את מה שטמון בו, והוא שואף לממש את עצמו כדי להשיג שלימות".

1. להכרת דמותו ראה: אוריין מאיר (תשנ"ב) **סנה בוער בקוצק**, ירושלים, מס. פוקס יוסף (תשכ"ז) **רבי מנחם מנדל מקוצק תולדות חייו ודרכו בחסידות**. ירושלים, מוסד הרב קוק. על אמרתיו של ר' מנחם מנדל מקוצק ראה מאמריו של לוינגר יעקב — **אמרות אותנטיות של הרב מקוצק**; תרביץ, נ"ה, א-תשמ"ו, וכן הנייל **תורתו של הרבי מקוצק לאור האמרות המיוחסות לו ע"י נכדו של ר' שמואל מסוכאטשוב, תרביץ**, נ"ה, ג-תשמ"ו.
2. וכן אסף דוד (תשנ"ז) **דרך המלכות, ר' ישראל מרוז'ין**. ירושלים, מרכז זלמן שז"ר, עמ' 99 הערה 83.
3. באחרונה, ראה אבינון יוסף (1995), **הגשמה עצמית**, תל-אביב, תשמ"ח. ובמקורות המצויים שם. וכן סיגד אילנה — **מימוש עצמי — האם הוא מטרה אפשרית או ראויה בחינוך?** בתוך: **מטפורה**, כתב עת לפילוסופיה, 3 קיץ 1993, אוניברסיטה ת"א.

הפסוק "חנוך לנער על פי דרכו" (משלי כ"ב, ו) מהווה מקור לתפיסה הקובעת שהחינוך אמור להוציא אל הפועל את הכוחות הגנוזים באדם³, וזוהי מטרת החינוך. המלבי"ם רואה בפסוק ציווי: "שיהיה החינוך על פי דרכו, כי כל אדם מסוגל מטבעו לענין אחר". לדעתו, השוני בין בני האדם מתבטא:

"בין בדעות – יש שמוחם חד, ויש ששכלם ישר בלתי מחודד וצריך ללמדם כפי הכנה שנמצא בו.
ובין מעשים – יש שמוכן לאומנות מיוחדת ולמידה מיוחדת ויקבל אותה בקל".

הפוטנציאל הסגולי של האדם הוא אשר מכתוב את התכנית הלימודית, קובע את דרכי ההוראה, ומנסח את המטרה האינדיווידואלית. לדעת המלבי"ם זוהי השקפת עולמו של הפסוק, המנוסחת בדברי המלבי"ם "מצוה שיהיה החינוך" וכו'.

גם בתלמוד אנו מוצאים את עיקרון המימוש העצמי וזאת באמצעות סיפור המובא כאן בתרגומו:

לוי ורבי שמעון בנו של רבי⁵ ישבו לפני רבי ולמדו פרשיות של מקרא, וסיימו את הספר הנלמד. לוי ביקש להמשיך וללמוד ספר משלי, ואילו רבי שמעון ביקש ללמוד ספר תהלים. רבי נענה לבקשת בנו וכפה על לוי ללמוד ספר תהלים. כשהגיעו לפסוק "כי אם בתורת ה' חפצו" (פרק א') פירש רבי את הפסוק ואמר: "אין אדם לומד תורה אלא ממקום שליבו חפץ". אמר לוי: "רבי, נתת לי רשות לעמוד"⁶. הסיפור מתאר את רבי יהודה הנשיא מלמד את בנו ותלמיד נוסף מקרא. וכשהיו אמורים לבחור במה ימשיכו ללמוד, נאלץ לוי ללמוד חומר שלא היה מעוניין בו. זמן קצר לאחר שהחלו בלימוד ספר תהלים (שהרי הפסוק הנדרש מצוי בפרק א')⁷, התברר ללוי שרבי עצמו משתמש בהיגד הקובע ש"אין אדם לומד תורה אלא ממקום שלבו חפץ". המהווה עבורו לגיטימציה שלא להמשיך בלימוד ספר תהלים.

3. מן הראוי לציין שניתן לפרש את הפסוק גם באופן שונה, ראה בפירוש דעת מקרא וכבר הקדים בנידון רבנו יונה בפירושו למסכת אבות פרק א' משנה י"ד: "אם לא עכשיו אימתי – ועוד יש בכלל זה הלשון אם לא עכשיו בימי הנעור, אימתי – אם עד זקנה ושיבה יניחנה לא יוכל לעשותה... כי הנטע בעודנו קטן אדם יכול לגדלו להיות עץ ישר ולא יהיה עקום, אך לאחר שגדל בעקומו היותו קשה הוא מאוד לתקן, וכן האדם בעודנו קטן בקל הוא להיות בדרך טוב ולסור מן הרע, אבל אם הזקין ברשעו קשה בעיניו להניחה, כמו שכתוב חנוך לנער על פי דרכו, גם כי יזקין לא יסור ממנה".
4. עבודה זרה דף יט, ע"א, על פי נוסח הדפוסים. אין שוני במשמעות על פי השינויים בדק"ס.
5. במספר מקורות מופיע רבי כמלמד המחנך מלמדים היכן להורות, כגון: מועד קטן טז, ע"א.
6. "לעמוד" פירושו להפסיק. ראה פסחים קט, ע"א: "יתניא אמרו עליו על ר' עקיבא מימיו לא אמר הגיע עת לעמוד בביהמ"ד חוץ מערבי פסחים וערב יום הכיפורים". וסוכה כח, ע"א מצויין בעניין בשם הריב"ז. ייתכן והביטוי "לעמוד" מורה על כך שלמדו בישיבה, והעמידה מורה על הפסקת הלימוד.
7. בהמשך מובא בשם רבא: "לעולם ילמד אדם במקום שלבו חפץ... וכותב על כך המהרש"א בחידושי אגדות על אתר: "כבר אמר רבי לעיל ממקום שליבו חפץ... דהיינו מאיזה מסכת וספר, כדמסיק, אבל הכא אמר במקום בבית, היינו אצל רב שליבו חפץ...".

רש"י בפירושו מסביר: "לא ישנה לו רבו אלא מסכת שהוא מנקש הימנו, שאם ישנה לו מסכת אחרת — אין מתקיימת, לפי שלנו על פאזותו".

לפנינו תמונת לימוד בה הרב מלמד שני תלמידים צעירים, כשכל אחד מהם מעוניין בחומר לימודים שונה, וההכרעה היא שהתלמיד בוחר לו את חומר הלימוד.

רצונו העז של התלמיד ללמוד דווקא חומר מסוים הוא אשר יביא לכך ש"המסכת מתקיימת". פירוש הדברים: תכלית הלימוד היא שהחומר יהיה חלק מן הלומד. הלימוד אינו תרגיל אינטלקטואלי גרידא, אלא השאיפה היא שהחומר יוטמע בתלמיד, וכך הוא יתקיים בו. ומכאן, על מנת שיגיעו התלמיד והחומר לחיבור אמיתי יש לעורר מוטיבציה אצל התלמיד על ידי מתן זכות בחירת החומר באופן עצמאי.

החובה להפגיש את הלומד עם החומר ההולם אותו, אינה רק נחלת המורה-המחנך, אלא אף חובתם של ההורים; עליהם להתאים את אופן החינוך לאופיו הייחודי של הילד. רעיון חינוכי זה מובע בפרשנותו של רש"י הירש על דבריהם של חז"ל⁸.

"ויגדלו הנערים (=יעקב ועשו) ר' לוי אמר משל להדס ועיצבונית שהיו גדלים זה על גבי זה, וכיון שהגדילו והפריחו זה נותן ריחו וזה חוחו. כך כל י"ג שנה, שניהם הולכים לבית הספר ושניהם באים מבית הספר, לאחר י"ג שנה זה הולך לבתי מדרשות וזה הולך לבתי עבודה זרה".

הרב הירש טוען⁹ שחכמינו הבינו כי שניהם, עשו ויעקב, היו יכולים להיות שומרי ברית אברהם, אלמלי היו מבחינים בטבעם השונה בעוד מועד, בילדותם, והיו מחנכים מלכתחילה את כל אחד מהם לפי טבעו ותכונותיו, בדרכי חינוך שונות המובילות למטרה אחת. השיטה האחדה בחינוך ובהוראה שהשתמשו בה לגבי שני אחים, מבלי להתחשב בהבדלים שבכשרונותיהם ובתכונותיהם, גרמה לאותו ניגוד מוחלט שהיה קיים אצל שני החניכים בדרכי חייהם כאשר גדלו והיו לאנשים. אילו הושם לב בילדותם להבדלי תכונותיהם **וכשרונותיהם** אפשר היה לחנך את שניהם, אם כי היו נשארים שונים זה מזה להיות ראויים שיקבלו על עצמם את ברית אברהם ויהיו נאמנים לתכלית החינוך של בית אברהם.

התפתחותם השונה והמנוגדת של עשו ושל יעקב נבעה מכך שאביהם לא היה מודע ל"אני" השונה של כל אחת מהם, ולא פעל בהתאם לכך. העובדה שעשו לא הגיע לתכלית היעודה, המשך דרכו של אברהם, נובעת מכך שהטיפול החינוכי בו לקה בחסר. ועל כן התוצאה הינה שלילית מבחינתו של יצחק. הנחת היסוד של דברים אלו היא, ש"העצמי" הוא היולי, וניתן לפתחו לקראת תכלית יעודה.

המימוש העצמי בא לידי ביטוי אף בשאיפה למצוינות ולהישגיות, כפועל יוצא מיכולתו האינטלקטואלית של הלומד. הרמב"ם בהציגו לפני הקורא את האופן

8. בראשית רבה, ס"ג.

9. במאמרו "ויגדלו הנערים" מופיע בספרו — **יסודות החינוך**. הוצאת "נצח" בני ברק, עמ' ע"ו.

המחייב בלימודי תורה, מדגיש: "יבין וישכיל אחרית דבר מראשיתו ויוצא דבר מדבר וידמה דבר לדבר... לפי רוחב ליבו וישוב דעתו"¹⁰. הרמב"ם קובע שקיום מצוות תלמוד תורה אינה בלימוד שטחי בלבד, אלא חייב האדם למצות את כישוריו עד תום, בעת עיסוקו בלימוד התורה. הלומד שלא על פי כישוריו, לא קיים את המצווה. מכאן, שבהגדרת מצוות תלמוד תורה מונחת הדרישה למימוש עצמי.

אף בהיסטוריה של התפילה מצינו דרישה למימוש עצמי, וזאת ע"פ תיאור הרמב"ם את תולדות התפילה¹¹:

"מצוות עשה להתפלל בכל יום... חיוב מצוה זו כך הוא, שיהא אדם מתחנך ומתפלל בכל יום ומגיד שבחו של הקדוש ברוך הוא... ואחר כך נותן שבח והודיה לה' על הטובה שהשפיע לו, כל אחד לפי כחו. אם היה רגיל – מרבה בתפילה בתחינה ובקשה, ואם היה ערל שפתיים – מדבר כפי יכולתו... וכן עניין התפילות כל אחד כפי יכולתו..."

שוב, נוכחים אנו לדעת שקיום המצוה מותנה במיצוי פוטנציאל יכולת התפילה. המתפלל שלא מיצה עצמו – לא קיים את המצווה. אף בתקופה המאוחרת יותר כשנוסחה התפילה¹², קבע ר' אליעזר בן הורקנוס: "העושה תפילתו קבע אין תפילתו תחנונים"¹³. בדבריו אלו מתנגד ר' אליעזר לחכמים המחייבים תפילה במטבע קבוע ואחיד על פי נוסח ממוסד, והרואים יתרון באחידות הנוסח¹⁴. דעה זו היא קיצונית, בכך שהיא שוללת את יתרון הנוסח האחיד.

אך אף חכמים אחרים קובעים שעל אף שהאדם מתפלל את התפילה המנוסחת עליו להשתדל לחדש משלו במהלכה של התפילה, וזה אף מהווה אינדיקציה למידת כוונתו בתפילה. רעיון זה מובע ע"י ר' יעקב בר' צבי אשכנזי:

"והנה ככה נוסח התפילה כמעט שב למעשה מורגל בהתמדתו על נוסח אחד... כי שב המנהג הטבעי ולא תתפעל ממנו הנפש... ולכן בזאת תיבחן סגולת התפילה המועילה בשלמות כוונת הלב... אם יכול לחדש בה דבר, כי בזה יודע כי ליבו שלם ונכון עמה וכל מעייניו בה"¹⁵.

10. הלכות תלמוד תורה פרק א', הלכות י"ב.

11. הלכות תפילה פרק א', הלכות א-ג.

12. שם, הלכה ד'. בנושא זה ראה תבורי יוסף (תשנ"ג). קרית ספר, מוסף לכרך ס"ד, רשימת מאמרים בעניני תפילה ומועדים, ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי.

13. ברכות, פרק ד' משנה ג'.

14. ראה פרופ' גילת יצחק (תשנ"ח). משנתו של ר' אליעזר בן הורקנוס, תל-אביב, דביר, עמ' 83 וכן ניסוחו של פליישר עזרא לקדמוניות תפילות החובה בישראל, בתוך: תרביץ נ"ט-תש"ן, עמ' 428, 429: "ירק רבי אליעזר, שאומר 'העושה תפילתו קבע אין תפילתו תחנונים', סבור שעצם הכרעתו של רבן גמליאל לקבוע לשון מחייב לעמידה מוטעית, וצריך שתפילתו של אדם תישאר פתוחה למה שמתחייב ממצב רוחו בעת עמדו בתפילה..." וראה גם הערה 75.

15. היעב"ץ, ר' יעקב מעמדין (תרס"ד) הקדמתו לסידור בית יעקב, סולם בית אל, לעמברג, דף ו, ע"א.

נראה שרעיונו של ר' יעקב אשכנזי הוא מאוד מהפכני דווקא על רקע השגרה העולה לדכא את פוטנציאל עצמיותו של האדם, הוא נדרש לאזור את כל כוחותיו ולהגיע למימוש העצמי בתפילה "לחדש בה דברי". החידוש בכאן הוא יכולת חיבור תפילה הנובעת ממעמקי לבו של המתפלל, ואשר אינה נשענת על טקסט נתון; שהרי שיאה של התפילה היא הכוונה המוחלטת והיא אשר מסוגלת להביא את האדם ל"אני" האמיתי שלו.

הדברים שלעיל מציבים אתגר בפני המתפלל ומטילים עליו חובה לחתור למימוש העצמי וזאת במסגרת נתונה מראש: רעיון זה מובע בעוצמה רבה בתפיסת עולמה של התנועה החסידית הבעש"טית:

"פעם בא ר' דב בער מראדושיץ לפני רבו החוזה מלובלין וביקש ממנו: ילמדנו רבנו דרך כוללת בעבודת הבורא! השיב הצדיק: אי אתה יכול לומר לאדם איזו הדרך ילך בה, הרבה דרכים לאדם לעבוד את ה'. יש אדם העובד את ה' ע"י לימוד התורה, ויש שהוא עובד ע"י התפילה, ואף אתה יכול לעבדו ע"י דבר והיפוכו: אחד עובדו בתענית, ואחד באכילה ושתייה, כל אדם צריך ליתן את דעתו לאיזו דרך לבו מושכו, ובה בדרך יבחר בכל מאודו"¹⁷.

הוזה אומר, לכל אדם יש את הדרך הפרטית שלו ובה הוא עובד את ה'; בה הוא מממש את האידאה הדתית. כל אדם מהווה "ראשון ויחיד שעוד לא היה כמותו", ולכן אל לו לאדם לחזור על מעשיהם של אחרים בבחינת חיקוי. בני אדם שונים הם בטיבם זה מזה, ועל כן לכל אחד פתוחה הדרך שלו אל הקדוש ברוך הוא. אמירה חסידית נוספת מבטאת את הדרישה למימוש עצמי, היא זו המובאת ע"י ר' זושא מהאניפולי: "בעולם הבא לא ישאלוני – למה לא היית משה רבינו? אלא ישאלוני למה לא היית זושא?".

התנועה החסידית בנתנה ליחיד את הלגיטימציה לממש את עצמו ואינה כופה עליו מודל לחיקוי, תורמת לתחושת ה"אני" של הפרט, על אף שהוא נמצא בחברה בעלת עקרונות מסורתיים¹⁸.

ניתן לכאורה לחשוב ש"המימוש העצמי", על פי הכרת האדם את עצמיותו הוא זכות בלבד, ואיו הוא מחוייב בכך. נוכח לראות שהרב אברהם יצחק הכהן קוק תובע לעסוק בלימוד תורה: "לפי התכונה וטבע הנפש של כל אחד ואחד"¹⁹. לטענתו של הרב קוק אלו ש"בגדו בתכונתם האישית המיוחדת" ועסקו במקצועות התורה השונים שלא הלמו את ה"אני" שלהם "יצאו לתרבות רעה". האדם מחויב להיות עירני להתפתחותו הרוחנית ולאבחן את גורמי "הרגשת הניגוד שבאה לו בעסקו"

16. ראה על כך חמיאל חיים (תשכ"ד) (עורך) **מעיינות תפילה**, ירושלים, ההסתדרות הציונית העולמית, עמ' 294-302.

17. בובר מרדכי (1964) **דרכו של האדם על פי תורת החסידות**. ירושלים, מוסד ביאליק, עמ' 14.

18. להרחבת הנושא ראה: רוטנברג מרדכי (תש"ן). **קיום בסוד הצמצום**. ירושלים, מוסד ביאליק.

19. בספרו **אורות התורה**, פרק ט' וכן ראה **באורות הקודש**, ח"ג, עמ' ק"מ, קמ"א.

באחד ממקצועות התורה. אם הוא "אינו מכיר להעריך את כשרונו המיוחד... הוא מרגיש בנפשו ניגוד לאלה העניינים שהוא עוסק בהם, מתוך שההשתקעות בהם אינה לפי טבע כשרונו העצמי, אבל אם היה מוצא תפקידו וממלאו, לעסוק בקביעות באותו המקצוע המתאים לתכונת נפשו, אז היה מכיר מיד שהרגשת הניגוד שבאה לו לא באה מצד איזה חסרון בעצמם (=בעצמיותם) של הלימודים... אלא מפני שנפשו מבקשת מקצוע אחר לקביעתה בתורה".

הנה כי כן; התעלמות האדם מעצמיותו ומהתמודדות עם ה"אני" הייחודי שלו גורר אחריו תוצאות חמורות במישור החינוכי²⁰. לסיכום ניתן לומר, ש"המימוש העצמי" מופיע במקורות החינוכיים היהודיים הן כאמצעי חינוכי והן כמטרה חינוכית, שהאידיאל החינוכי הוא להיות "אני כי אני".

20. להרחבת הנושא ראה שטרסברג – דיין שרה (1995). **יחיד אומה ואנושיות, תפיסת האדם במשנותיהם של א.ד. גורדון והרב קוק**, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, עמ' 31 ואילך. וכן מאמרו של איש שלום בנימין (תשמ"ח) **דת חשובה וחירות האם במשנת הרב קוק**, ירושלים, ההסתדרות הציונית, עמ' 35 ואילך ובספרו (תש"ן). **הרב קוק בין רציונליזם למיסטיקה**, תל-אביב, עם עובד, עמ' 119 ואילך.